

K. Németh András – Máté Gábor*

Az elenyészett Enyöd

Vázlat egy elpusztult középkori falu régészeti és tájtörténeti kutatásáról

Attalán alul egy jelentéktelennek tűnő patak vize csordogál a Kapos berkei felé. Ezt ma Kercseligeti-vízként tartja számon a hivatalos helynévadás, azonban a környéken élők régebben Enyedi-vízként, Enyedi-patakként is emlegették, mely nevet a torkolatától nem messze fekvő elpusztult középkori faluról kapta. Enyed vagy Enyöd több vonatkozásban is tipikus pusztafalu (elpusztult település): igen kevés középkori és török kori *írásos forrás* szól róla, beazonosításában a *földrajzi nevek* nyújtanak pótolhatatlan fogódzót, *felszíni régészeti emlékeit* az elmúlt háromszáz esztendő művelésmód változásai, továbbá a rétek kanalizálása és a gépi földművelés szinte teljesen eltűntették. Enyöd abból a szempontból is tipikus középkori falu, hogy „holtában” is komoly értéket képviselt, elpusztulását követően a szomszédos birtokosok között hosszú pereskedés indult területéért. Szinte nincs olyan pusztafalu a dunántúli „frontier” területén, amelynek határáért vagy annak egy részéért a 18. század első felében ne állt volna szemben valaki valakivel.¹ Enyödért a herceg Esterházy uradalom és a Kercseligetet, Szederjést, Nádftöt, Csomát birtokló Sankó, Madarász, majd a Niczky család folytatott küzdelmet, mely során temérdek irat (határjárás, tanúvallatás, térkép) keletkezett. Ebből a szempontból Enyöd már nem tipikus, hanem atipikus eset, vagyis különleges példa, hiszen kevés pusztára 18. századi határát ismerhetjük meg ilyen alapossággal a korabeli dokumentumokból.

De miért is érdekesek az egyedi esetekből levonható tanulságok? Konkrétan mi újat adhat hozzá eddigi ismereteinkhez az elenyészett Enyöd példája?

Jakó Zsigmond 70 évvel ezelőtt így fogalmazott erről az elpusztult középkori falvak kutatásáról írott, módszertani szempontból alapvető cikkében: "*A pusztuló falvak életének megismerése előtt, a XVIII. században végbement új magyar honfoglalás munkája nem értékelhető kellően.*" Vagyis hangsúlyozta, hogy a pusztulás mikéntje és az elpusztult falvak életének és struktúráinak megismerése alapvető feladat, mely a 18. századról alkotott kép esetén is fontos. Felhívta a figyelmet arra is, hogy szinte nem létezett olyan település a török által megszállt részekben – ideértve a máig élő helységeket is –, amely hosszabb-rövidebb ideig ne állt volna pusztán a hadjáratok miatt, ugyanakkor ez nem jelentette egyben a lakosság pusztulását, illetve teljes kicserélődését.² Írásunkban tehát arra vállalkozunk, hogy bemutassuk egy középkori magyar faluról fennmaradt írásos és terepi emlékeket, amely talán nemcsak a szakmabélieknek, hanem a környéket jól ismerő helyiek számára is tartogathat új történeti ismereteket.

Enyöd és környéke a középkorban és a török hódoltság korában

A középkori Enyedre legkorábbi okleveles adatunk csak a 15. század közepéről való, de neve alapján bizonyos, hogy már a kora Árpád-korban is létezett.³ Neve az alábbi alakokban fordul elő: *Enyed*: 1449, 1531; *Enyeed*: 1542; *Enyewd*: 1467, 1495; *Enyewld*: 1524, 1525. Kétségtelen, hogy a falu neve pusztára személynévből, az egyházi latin *Egidius* (magyarul Egyed) névből keletkezett magyar névadással, így etimológiája végső soron az erdélyi

* A tanulmány készítése idején a szerzők az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjában részesültek (BO/00003/12/2, illetve: BO/00620/14/1).

¹ A frontier terminust hazánkban Den Hollander (1975) használta először (Turner hipotézisét felhasználva) a török utáni társadalmi és gazdasági állapotok leírására, melyet az észak-amerikai, nyugat felé mozgó határsávhoz (ún. frontierhez) hasonlatosnak vélt, azzal a lényegi különbséggel, hogy a magyarországi frontier időben és térben is megállapodott, ún. „megrekedt frontier” maradt.

² Jakó 1945, passim.

³ Eddigi feldolgozásait lásd: Csánki 1897, 424; Reuter 1974, 138.

Nagyenyeddel is rokon.⁴ A 15. század második felében már feltűnő Enyő(l)d névalak vagy az eredeti személynévi alak elhomályosodásával alakult ki, vagy úgy, hogy a helyi ő-ző nyelvjárásnak megfelelően ejtésváltozáson ment át. Kétségtelen, hogy a két változat már a középkorban is megvolt, sőt a 16. század első felében az Enyőd az Enyednél többször szerepel.⁵ A 18. században még a mainál több helynév utalt az egykori falura, az idők során emléke megfakult. A 19-20. századra már csupán az idők viharával dacoló Enyődi-malom neve emlékeztetett a településre.⁶

A település első említésétől kezdve a későközépkor utolsó száz évében végig Dáró várához tartozott, amelynek romjai Jágónak határában, egy a Kapos felé előrenyúló domb északi felén található.⁷ A dárói vár egy 10-15 faluból álló kisebb uradalom központja volt, eltérő időpontokban a Tolna megyei *Al(só)falu*, *Almás*, (Felső-) *Attala*, *Biród*, *Enyed*, (Egyházas-, Kápolnas-, Közép-, Vásáros-) *Ibolczka*, *Száka*, *Szederjes*, *Tekeres*, *Uga*, a Somogy megyei *Jutej*, (Alsó-) *Miklósi*, *Nágocs* birtok, valamint egy ábrahामी és ecsenyi birtokrész alkotta a birtoktestet. A birtokok többsége a vár közvetlen közelében feküdt, csak *Száka*, *Almás* és a somogyi birtokok estek messzebb a vártól.⁸

Enyed a váruradalomnak a várhoz legközelebb, légvonalban mintegy 1200 méterre fekvő falva volt, mindössze két völgy választotta el tőle. A vár tartozékai között 1449 és 1531 között szerepel, az alábbi ügyekben: 1449-ben Zicsi Benedek az anyja jogán illető részét kérte Dárói Imrétől,⁹ 1467-ben Zicsi Benedek és Majos Mihály kibékültek a vár és tartozékai ügyében,¹⁰ 1495-ben Dárói Majos Mihály fia Miklós megtagadta belőle a Dárói Majos Imre lányát, Katalint illető rész kiadását,¹¹ 1524-ben Werbőczy István és Dárói Majos Mihály lányai közti osztozkodás során Werbőczy a Majos-lányoknak adta leánynegyedük fejében,¹² 1525-ben Dombóói Farkas, Ártándi Pál valamint Dárói Majos Mihály özvegye és lányai tiltakoztak az ellen, hogy Werbőczyt beiktassák Dáró várába és tartozékaiba,¹³ 1531-ben pedig néhai Dárói Majos Mihály lányai eltiltották Szántói Partos János feleségét – aki valószínűleg szintén Majos-lány volt – Dáró vár felének tartozékainak elidegenítésétől, továbbá tiltották Ártándi Pál özvegyét és gyermekeit megszerzésüktől.¹⁴

Az 1542-es rovásadó-jegyzékben Enyed a portaszámok bejegyzése nélkül, közvetlenül Szederjes falu előtt szerepel; utóbbi Bornemissza Farkasé – Dáró vár akkori uráé – volt 4,5

⁴ Kiss 1988, II. 183 (Nagyenyed).

⁵ Az Egyed vezetéknev a tágabb térségben (Somogyjád) a 18. század első felében élő vezetéknev volt, mely alapján feltételezhető, hogy a környéken élő lakosság az Enyed és az Egyed névalakok között lényegi különbséget nem érzékelt. Erre utal a település egyik történeti mondája is, miszerint a falu temploma egy Egyed nevű gazdag emberről kapta a nevét: „*ott volt háza Egyed nevű embernek, aki is azon a helyen ahol mostanában is malom vagy malmot csinált vala, arul nevezték egyed malmának és mint hogy ezen ember vagyonos ember volt az templomocskát is melynek falai látszanak ő építette, Sz. Egyed tisztességére azon okból azt is Egyedi templomnak hívták idővel osztán falunak elpusztulása után az Egyed nevet Enyődre fordították, és az malmot Enyődi Malomnak, a Templomot Enyődi Templomnak is nevezték.*” MNL Esterházy Rep. 92. Ad Fasc. C. No. 322.

⁶ A második katonai felmérés Enyedi-, a Pesty Frigyes-féle (Pesty 2001, 165.) helynévgyűjés Enyődi-, a Somogy Megye Földrajzi Nevei c. monográfiát (SMFN 514: 165/37.) megalapozó gyűjtés Enyedi-malom névalakot jegyezte fel.

⁷ Miklós 2007, 234-238. A dárói várat valószínűleg az ábrahामी ciszterci apátságot alapító Mojs nádor rokona, Dárói Salamon (1273-1308) építtette, de először csak 1358-ban említik unokái, Péter és Miklós váraként, a középkori végéig a tőlük származó Dárói Majos családé volt. Engel 1996, I. 298.

⁸ Csánki 1897, 403.

⁹ Zichy IX. 212. sz.; C. Tóth 2004, 971. sz.

¹⁰ Zichy X. 280. sz.

¹¹ DL 72926.

¹² DL 72207.

¹³ DL 82696.

¹⁴ E. Kovács 1996, 231. 59. jegyzet.

adózó és 2 pusztá portával.¹⁵ Tolna megye 1545-re teljesen török kézre került, a hódítók Enyeden 1554-ben 4 adózót írtak össze,¹⁶ később azonban nem említik a defterek. Pusztulásáról semmilyen ismeretünk nincsen.

Régészeti adatok, topográfia

A faluról fennmaradt oklevelek kizárólag birtoktörténettel kapcsolatosak, amelyekből a falu életéről, társadalmáról, gazdálkodásáról és környezethasználatáról a jogügyletekre korlátozódó formalizált tartalom miatt nem szerezhettünk ismereteket. Lássuk, hogy a régészeti terepbejárások milyen adatokkal gazdagítják a rendelkezésre álló ismeretanyagot!

A faluhely környékén három alkalommal végeztünk terepbejárást. Először csupán a malomhelyet fedeztük fel, majd megtaláltuk a falu felszíni nyomait is, végül egy 18. századi határvizsgálat alapján végigjártuk a falu határát, azonosítva több jellegzetes, bizonyára középkori eredetű tereppontot is.¹⁷

Enyöd falu helyét a Kercseligeti-patakba délkeletről torkolló Bagó-patak vagy Bagó-hegyi-árok által közrezárt, délnyugat felé lankásan benyúló földnyelv nyugati szélén fellelt, kevés középkori kerámia jelezte. A lelőhely dél felé, a Bagó-patak déli oldalán is folytatódik, a patak és az erdő közti lapos területen, összességében mintegy 300 méter hosszan. A faluhely közepének vonalában azonosítottuk az Enyödi-malom helyét és megszemléljük az erővizet szállító malomárok maradványait, továbbá a malomkerék melletti zúgó kváderkövekkel kirakott falát. Noha a templom romjait egy 1759-es térkép a malom felett pontosan jelzi, az épületet mégsem sikerült azonosítanunk, mert vagy a szőlőhegy beerdősült részére esik, vagy a partoldalban végzett, ma is jól kivehető talajmunkák során eltüntették a nyomát.

A faluhelytől délre kb. 1 kilométerre, szintén a patak keleti oldalán ritkán néhány római és középkori kerámiát találtunk. Megemlítendő, hogy e lelőhelytől nem messze, a középkori Szederjes és Enyöd falvak határán a 18. században egy másik malom állt a patakon, amelyet „Kalan-malomnak” hívtak.¹⁸ Ettől északnyugatra, a Kercseligeti-patak és az északnyugat felé fekvő Bükk-pusztá felől érkező árok találkozásánál, a két víz közé dél felé félszigetszerűen benyúló domb déli végén, a Kercseligeti-pattakkal párhuzamosan kb. 250 méter hosszan egy másik középkori faluhelyet azonosítottunk. A lelőhely talán a középkori Szederjes falu helyének felel meg.¹⁹

Enyöd helyrajza egy határperhez kapcsolódó határtérkép alapján

Enyöd határa a 18. századi határpercek alapján pontosan rekonstruálható, hiszen mind a szederjesi, mind pedig a nyergesi pusztával határos vitás területeket többször bejárták, a határmegállapítások során feljegyezték és térképre is vitték. A határ felderítésében különösen fontosak az Esterházy levéltárban található 1745-ös, 1747-es, 1757-es, 1759-es és 1760-as keltezésű, tanúvallatásokkal egybekötött határvizsgálatok²⁰ és a vitás határszakasz(ok)at ábrázoló 1759-es térkép,²¹ amelyek alapján a – szinte bizonyosan – középkori határvonal

¹⁵ Timár 1976, 54. Miklós Zsuzsa tévesen feltételezte, hogy Dáró az 1520-as években elpusztult (Miklós 2007, 238), mert 1542-ben Tinódi Sebestyén még a Bornemissza Farkas kezén lévő Dáró várában írta meg Werbőczy Imre és Káson bég egyházaskozári utközetéről szóló históriás énekét. Vö. Szakály 2012, 2.

¹⁶ Káldy-Nagy 1960, 63.

¹⁷ 2012. júl. 31.; 2013. máj. 24.; 2014. jan. 31.

¹⁸ K. Németh – Máté 2014, 59-61.

¹⁹ A Szederjes dűlőnév ma a Kercseligeti-patak keleti felén, az Enyedi-malom vonalától északabbra található (SMFN 514: 165/35), ami a középkori helynevek újkori elmozdulásával magyarázható.

²⁰ MNL Esterházy Ad Fasc. C. No. 322., Fasc. II. N. 415 (1745); Ad Fasc. C. No. 324. (1747); Fasc. II. n. 424. (1757); Ad Fasc. C. No. 333. (1759).

²¹ MNL S 16 No 0155.

rekonstruálható, továbbá helyhez köthető a falu egykori két fontos épülete, a malom és a templom.²²

Enyődöt a középkorban északról a Kapos – azon túl Attala –, keletről Nyerges, délről-délnyugatról Szederjes, északnyugatról pedig Csoma határolta, amelynek határa a Kapos déli felére is átnyúlt. Érdekes, hogy Enyőd keleti határvonala a mai Somogy és Tolna megye határán fut. Határa észak-déli irányban egy helyen sem volt hosszabb 2,5 kilométernél, szélessége átlagosan 1,5 kilométer volt, kiterjedése tehát igen kicsi, mintegy 3,5 km² lehetett. A település kerülete nagyjából 14 kilométer hosszú volt, melyet határjárásunk során magunk is bejártunk. A falut elkerülték a nagyobb utak, ilyen csak a Kapos északi oldalán vezetett; a folyón nagyobb átkelő nyugati irányban legközelebb néhány kilométerre Berkiben, kelet felé pedig Dombónál volt.

Az 1759-es térkép határjelei többnyire különféle módon megjelölt fák, illetve ritkábban földhányások voltak, ezeken kívül a térképen az alábbi jellegzetes tájelemeket tüntették fel (zárójelben a térkép számai): a Csóna-gödréből folyó patak Kaposba torkollása (1), a patak forrása (2), szénégetőhely (3), farkaslyuk (4), enyődi templomrom (7), Enyődi-malom (8), a Kercseligetről Dombóvárra és Pécsre vezető út szétválása (19), mocsár (20), a régi jenői és a Jágónakról Gödrére vezető út találkozási pontja (35), továbbá tócsa (mocsár) (C, E), régi szőlők sáncái (D), kerek tócsa (G) és a Kiss-kút nevű forrás (P). A térképen szerepel továbbá egy régi pusztai út a Csóna gödre felett, a Kalán malom helye és a Jagadon völgye, valamint a Kis gödör ága helynevek a Nyerges felé eső nyugati oldalon. A tanúvallatások a fentiekben kívül sok más, kevésbé jellegzetes vagy mára eltűnt határpontot is említenek. A fák közül kiemelendő az az óriási tölgyfa, amelyet a rácok debeli hraszt-nak mondtak, s melynek különös nagyságát a tanúságot tevő rácok többen kiemelték. Az öreg tölgyet a kései határjárások már elpusztult faként említik. Terepbejárásaink során a határ nyugati felén sorakozó, földfelszíni formákhoz kapcsolódó jelek sorozatát sikerült azonosítanunk, úgymint egy forrásos völgyet, amely talán a Hajdú-kúttal lehet azonos, a szénégető-helyet, a Farkas-verem helyét (amely nem farkasok, hanem vaddisznók csapdázására szolgált) és az árkos utat. A Farkas-verem feltehetően a Csóna-gödre fejében felnyíló árok fejénél lehetett, talán épp a hátraharapódzó erózió során természetesen formálódó árokfő lefedésével, részleges kimélyítésével alakíthatták ki. Legalábbis a mai terepviszonyok ezt az eshetőséget is felvetik. A 2014-es teljes határjárás két igen fontos tanulsággal szolgált. Bizonyos határpontok, főként a felszínformák alapján behatárolható elemek, természeti objektumok háromszáz év távlatából is jól beazonosíthatók lehetnek, amennyiben a művelési ágot nem változtatták meg, illetve nem folytak komoly talajmunkák. Egyes, a 18. század óta kontinuos elemek környezete rendkívüli módon elvadult, megkockáztatjuk: visszavadult a 300 évvel korábbi állapotokra, melyet a források a bozót uralmával, a nehéz átjárhatósággal, a vadak nagy számával jellemeznek. A 18. századi iratokban leírt határkép a pusztulásra utaló objektumok nagy számában is megfeleltethető a mai állapotokkal. A tájon 19. és 20. században épített épületek (pincék, tsz-épületek) romjai lelhetők fel, a kisparaszti művelés során használt utak túlnyomó részét nem használják, pusztaként a táj reliktum elemeinek tekinthetők.

Egy középkori elem továbbélése: a malom

Külön kell foglalkoznunk az Enyedi-malommal, amely érdekes módon a falu 18. század eleji végleges elnéptelenedése után még két és fél évszázadig tovább működött, többszörös korszerűsítésen átesve. Amint arra Jakó Zsigmond idézett cikkében felhívta a figyelmet, *"Várak, kolostorok, majorok és más gazdasági üzemek a tájjal mindig lazább kapcsolatban állottak, mint a falvak. Sorsukat nem egyszer külső tényezők a tájban ható erőktől függetlenül*

²² A templomra összefoglalóan: K. Németh 2011, 88; a malomra: K. Németh – Máté 2014, 59-61.

*alakították. Éppen ezért pusztulásuk vagy fennmaradásuk a vidék életére általános érvényű megállapítások alapjául csak ritkán szolgálhat."*²³

Az Enyedi-malom (és a fölötte fekvő Kalán-malom) a török világban a nyergesi rácok tulajdonában volt. Az Enyődi-malom feltehetően a középkori település malomhelye volt, malomgátja egyúttal a településről nyugati irányba szolgáló utat is hordozhatta. A malom a Rákóczi-szabadságharc alatt elpusztult, tulajdonosa a Dráván túlra menekült (más források szerint a kurucok levágták).²⁴ 1711 után az Attalára és Berkibe telepedő magyarok építették újra, akiknek a malmát az 1759-es térkép alulcsapott, malomtavas malomként ábrázolja (a tanúságtevők is ekképp emlékeznek rá). Az 1865-ös kataszteri térkép és a 19. századi vízikönyv az Enyődi- vagy az akkor már tulajdonosa után Krakler-malomnak is hívott objektumot árkos rendszerűként jelöli.²⁵ 1964-ben még fotó készült az akkor már elhagyott, deszkafalú épületről,²⁶ amely feltehetőleg az árkos rendszerre való átállás idején épülhetett újra, de az is lehet, hogy alapszerkezetében annál jóval régebbi, esetleg 18. század eleji építésű volt. A malmot a kollektivizálás után széthordták, lerombolták. Terepbejárásunk során a malomárok, a kerék mögött kimélyült kis tavacska és a malomépület törmelékei voltak kivehetők. A malom egyetlen épebb részlete a gerendelynél lévő, kváderkövekből rakott lábazat, mely esősebb időben most is félig vízben áll. Az egykori malomtó helye – melyet a 18. század második felében szüntethettek meg – pedig szürkés színű, enyhe mélyedésként rajzolódott ki a patak nyugati oldalán fekvő szántóföldön. Az egykori malomtó gátja egy patakra merőlegesen húzódó, alig észrevehető kiemelkedésként mutatkozott meg, melyet csak második terepszemlénk alkalmával sikerült beazonosítanunk.

A tájkép változása (művelésmód, tájhasználat, utak)

A faluhely körül a török időkben erdőségek nőttek fel.²⁷ Szűkebb környezete az 1759-es térkép szerint irtványföld volt, vagyis bizonyos, hogy a faluhely a török alatt bebokrosodott, beerdősödött, amit aztán a 18. században irtottak újra. Nem véletlen, hogy a faluhely területe az első irtások között volt, mivel dombságainkon a középkori falvak a jó műveletű, síkabb fekvésű, jószág által járatott, telkesített földdarabok, ún. „telkek” mellett jöttek létre. Enyőd határának túlnyomó részét a 17. század végén és a 18. század legelején főként erdei állattartásra használták, erdein főként sertéseket tartottak. A török idők elmúltával a relatíve nagyobb erdők a különféle gazdasági igények és mezőgazdasági gyakorlatok (erdei legeltetés, fahordás, irtás) eredményeként csökkentek. A relatív fabőség közvetett bizonyítéka a Csóna-gödrében működött szénégető, amelynek létesítése köztudottan csak a fában bővelkedő helyeken lehetséges.

A 18. század elején a faluhatár nyugati része (az Enyődi-pataktól nyugatra) erdőségei miatt volt fontos, ahová a csomaiak és a kercesligetiek faizni jártak (erdők haszonvétele). Ugyanakkor a dombok tetején már itt is megjelentek az irtásföldek. Enyőd keleti határrészén „szép gyümölcsös” volt, amely a templom mögötti domboldalon feküdt. A gyümölcsös jelentőségére fényt vet az a visszaemlékezés, miszerint gyümölcséréskor az Esterházy uradalom dombóvári hajdúi őrizték. Éréskor a környékbeli (Csoma, Attala) gyerekek a pusztaszentegyház körüli gyümölcsöst keresték fel, s egymás között mondogatták: „*gyerünk szederjesi körtvéltre, szilvára*”. Ez a hegy feltehetően a középkori Enyőd szőlőhegye lehetett, melynek fái a falu pusztulása után is termést adtak, s ezeket, minekután az élelmezésben és az állattartásban is nagy értéket képviseltek, nem vágták ki, sőt talán kisebb beavatkozásokkal

²³ Jakó 1945, 49.

²⁴ K. Németh – Máté 2014, 59-61.

²⁵ Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár VI.12b. XLV/3. 246.

²⁶ Tóth 1964, 212.

²⁷ Az alábbi iratok alapján: MNL Esterházy Ad Fasc. C. No. 322., Fasc. II. N. 415 (1745); Ad Fasc. C. No. 324. (1747); Fasc. II. n. 424. (1757); Ad Fasc. C. No. 333. (1759).

gondoskodtak is a fennmaradásukról. A terület a 19. század folyamán ismét szőlőhegy lett. Enyőd igazi értékét a 18. században egyre inkább az irtható földterületek jelenthették, hiszen a perekben általában a földek haszonvétele kapcsán keletkezett konfliktusokról hallunk.

Az enyődi szőlőhegyet a malomhoz hasonlóan az 1950-es években számolták fel. Oldalában ma is láthatók a teraszok nyomai, a lukpincék és az eléjük épített prэшázak helyei. Az elpusztult építmények a közelben lévő, a tsz-időkben felszámolt szőlőhegygel, a beerdősülő rétekekkel és az újfent bozóttá váló Kapos-ártérrel egy újabb markáns pusztulási korszakot bekövetkeztét mutatják.

A faluhatárban az egyik legfontosabb továbbélő elemet a malomhelyen kívül a középkori eredetű utak jelentik. A határjárások alapján pontosan beazonosítható volt egy 18. század közepén „pusztaútnak” nevezett útszakasz, amely ma is őrzi a fosszilis mélyutakra jellemző U alakú formáját. Ez vélhetően középkori eredetű útszakasz, hiszen az 1759-es térképen is pusztaútként (*antiqua deserta*) írták le. Enyődről déli irányban is indult egy út, amely minden bizonnyal Kercseliget felé, illetőleg Nyerges felé jelentett összeköttetést. Enyődből Dáróra vezető út ma már nem létezik, mert elszántották. Feltehetően középkori eredetű és löszszakadékká mélyült út a „Szederjesi-szőlőhegyre” tartó mélyút, amelynek fejében egy feszület romjai láthatók. A faluhely fölött az egykori, 18. században kialakított szőlőskertek határán egy sorban földhányásokat azonosítottunk, melyek talán az egykori szőlőhegygel egykorúak lehetnek.

Tanulságok

Enyőd egy a Dunántúl sok száz, török alatt elpusztult falujából, melynek kevés középkori és török kori, ugyanakkor sok pusztulás utáni, újkori forrása ismeretes. Megfelelő mennyiségű és részletességű 18. századi forrás esetén egy alig ismert középkori falu határának kępérő, gazdálkodásáról is megtudhatunk részleteket, még akkor is ha ezek a források ún. „frontier-helyzetben” keletkeztek, és az olykor előforduló hamis tanúságtételek, továbbá a néha túlzó vagy éppen sablonizáló megfogalmazás miatt korábbi időszakokra visszavetíteni csak kellő óvatossággal lehet őket. Topográfiai szempontból, a jelentősebb, kevésbé romlandó anyagú vagy nagyobb méretű középkori objektumok (pl. templom, malom, halastó, gát, út) azonosítása terén a tanúvallatások új dimenziókat nyitnak a középkori településtörténettel foglalkozók számára. Igazolható, hogy a települések pusztulása nem mindig jelenti a hozzájuk lazábban kapcsolódó, gazdaságilag továbbra is fontos objektumok (malmok, utak) végleges eltűnését, ezek "tanúként" évszázadokkal túlélhetik annak a struktúrának a pusztulását, amely egykor létrehozta őket. A középkori életkeret bizonyos vonásai a forrásokból és a terepbejárásokból megismerhetők, azonban az élet és az életmód nem, ellenben a 18. századi határhasznosítás és az életmód számos vonása gazdagon adathozható. Talán a jövőben épp a 18. századi iratok jelenthetik azt a bázist, amelynek rendszerezésével és kiértékelésével új információkat nyerhetünk a középkori életről is.

A 20. században elpusztult objektumok (malom, pincék, prэшázak) egy újabb nagyszabású pusztulás jegyeit hordozzák, melyeknek nemcsak néprajzi, hanem – bármilyen meglepő is – lassan már régészeti kutatása is időszerűvé válik. A pusztulás folyamata az orális emlékanyaggal összevetve bizonyára értékes etnoarcheológiai, pusztulástörténeti tanulságokkal szolgálna.

Irodalom- és rövidítésjegyzék

- Den Hollander 1975 = den Hollander, A. N. J.: A magyar Alföld és Turner frontier hipotézise. *Ethnographia* 86 (1975) 2-3. sz. 313-321.
- Csánki 1897 = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp. 1897.
- DL = Magyar Nemzeti Levéltár Q Diplomatikai levéltár (Mohács előtti gyűjtemény)
- E. Kovács 1996 = E. Kovács Péter: Egyetem vagy birtok (Bécs–Krakkó–Itália). *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 5 (1996) 221-231.
- Jakó 1945 = Jakó Zsigmond: Az elpusztult települések kutatása. *Erdélyi Múzeum* 50 (1945) 1-2. sz. 46-60.
- Káldy-Nagy 1960 = Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp. 1960. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 103.)
- Kiss 1998 = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I-II. Bp. 1998.
- K. Németh 2011 = K. Németh András: A középkori Tolna megye templomai. Pécs 2011.
- K. Németh – Máté 2014 = K. Németh András – Máté Gábor: Szempontok és példák a középkori eredetű malmok és malomhelyek folytonosságának vizsgálatához (Kapos és a Völgységi-patak vízgyűjtője). In: *Középkori elemek a mai magyar anyagi kultúrában, napjainkban*. Szerk. Báti Anikó–Csoma Zsigmond. Bp. 2014, 47-68. (Tanulmányok a Kárpát-medence anyagi kultúrájának köréből I.)
- Miklós 2007 = Miklós Zsuzsa: Tolna megye várai. Bp. 2007. (*Varia Archaeologica Hungarica* XXII.)
- MNL = Magyar Nemzeti Levéltár, Bp.
- Pesty 2001 = Pesty Frigyes: Somogy vármegye helynévtára. A szöveget gondozta és a bevezetőt írta Gőzsy Zoltán–Polgár Tamás. Kaposvár 2001. (*Fontes Comitatus Simighiensis* 1.)
- Reuter 1974 = Reuter Camillo: Gyűjtés Baranya középkori településtörténetének adattárához. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 14-15 (1969-1970) [1974] 133-154.
- SMFN = Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. Papp László–Végh József. Bp. 1974.
- Szakály 2012 = Szakály Ferenc: A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543. In: *Pécs a hódoltság korában*, *Tanulmányok*. Szerk. Szakály Ferenc–Vonyó József. Pécs 2012, 17-53. (Pécsi Mozaik 2.)
- Timár 1976 = Timár György: XVI. századi rovásadó összeírások a mai Baranya területéről. *Baranyai Helytörténetírás* 1974-75 [1976] 21-94.
- Tóth 1964 = Tóth János: Népi műemlékek vizsgálata. *Magyar Műemlékvédelem* 1959–1960. [1964] 207-214. (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai II.)
- Zichy = A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Lukcsics Pál. Pest–Bp. 1871–1931.